

Pálvölgyi Balázs

Café maure

Észak-afrikai munkások Franciaországban az első világháború alatt

Az első világháború kitörése Franciaország bevándorlási politikájában is éles határvonalat húzott. A hadviselő felek 1914 nyarán egyszerre szembe-sültek a tömeghadseregek által vívott harcok kihívásaival a frontokon és a hátszágban. Az előzetes várakozások ellenére elhúzódó harcokban pedig a hadvezetés mellett legalább annyira vagy még fontosabbá vált a hadsereget kiszolgáló ipari termelés folyamatosságának megszervezése. Ebben jutott szerephez a gyarmati munkaerő.

1. Kiindulópont

Az erőviszonyok ebben nem kedveztek Franciaországnak. A nagy ellenfél, Németország 65 millió fős lakossága jóval meghaladta 41 millió fős nyugati szomszédját, ráadásul az előbbi a háború előtti időszakban dinamikusán nőtt, míg Franciaországé lényegében stagnált.¹ Így pedig, az antant katonáinak száma hiába múlta felül a központi hatalmakét, Franciaországot sokkal súlyosabban érintették a veszteségek, mint a nyugati front bármely szemben álló hatalmát. A háború átlagban évi mintegy 340 000 fős többlethalálozásért volt felelős Franciaországban az utolsó békeévhez képest úgy, hogy ez a többlet a produktivitás szempontjából is legérzékenyebb veszteséget jelentette az országnak.²

A hadsereg végtelen emberigényének megfelelően behívott korosztályok pedig egyre jobban hiányoztak nem csupán a háborús erőfeszítéseket közvetlenül kiszolgáló ipari termelésből, hanem a mezőgazdaságból is. Ami pedig a (hadianyag)termelést illeti, 1914 őszén, a váratlanul előállt lőszerellátási gondok miatt Alexandre Millerand, későbbi államelnök, ekkor a Viviani-kormány hadügy-minisztere javaslatára regionális szinten ipari koordinációs szervezet létrehozására került sor, mely közvetítette az állami megrendeléseket az ipari szereplőknek. Ezzel megkezdődött a francia ipari termelés intenzív háborús üzemmódra állítása.³ De nemcsak az ipari termelésé, hanem ezzel lényegében párhuzamosan a munkaerő-gazdálkodás kialakítása is bekerült a háborús kormányzati feladatok közé. Az ehhez szükséges intézmények meglepő gyorsasággal épültek ki. 1914 októberében a Munkaügyi és a Belügyminisztérium alá rendelten a munkanélküliek és menekültek munkahelyekre való beosztásával megbízott hivatal létesült, mely szoros együttműködésben állt az ágazati munkaadói szervezetekkel, majd egy évvel ké-

sőbb tárcaközi bizottság jött létre a munkaerő-gazdálkodás hatékonyságának növelésére. 1915 márciusában pedig a mezőgazdasági miniszter a mezőgazdasági munkaerővel kapcsolatos ügyek kezelésére hozott létre bizottságot.⁴ Mindez nemcsak a kormányzati intézmények fejlődése, hanem legalább annyira a korábbi, alapvetően addig a munkaadók (és egyes szervezeteik) által működtetett szféra átalakulása miatt lényeges, hiszen ezen új állami szervezetek megjelenése a bevándorlással kapcsolatos szereplők viszonyának átalakulását is jelzi. A háborús viszonyok alapjaiban változtatták meg az eddig jobbra a piac igényeinek megfelelő „bevándorlási ipar” működését, lényegében mindent alárendelve a hadsereg szempontjainak. Az egyre nagyobb számban kieső munkaerő pótlását illetően a kormány első lépcsőben a rendelkezésre álló szabad munkaerő, vagyis a munkanélküliek beosztására koncentrált, így kerülhetett sor több tízezer munkahely betöltésére. Hamar világossá vált, hogy ez sem elegendő a háborús ipar igényeinek kielégítésére. Egyértelmű volt, hogy csakis további idegen munkaerő toborzása oldhatja meg a helyzetet.

Jóllehet Franciaországban már a háború előtti időszakban is számottevő idegen munkás dolgozott, tehát a toborzással kapcsolatos tapasztalatok rendelkezésre álltak, és az idegen munkásoknak csak egy része tért haza, vagy került internálótáborba a konfliktus kezdetekor, a kieső francia munkaerő pótlása így sem látszott egyszerű feladatnak. Még akkor sem, ha 1914 előtt az olasz és a spanyol munkások voltak legtöbben, akik továbbra is szabadon dolgozhattak az országban. Párizs tett ugyan lépéseket további, európai munkaerő toborzására, de a háborús viszonyok érezhetően szűkítették a csatornákat.

A további munkaerőigény kielégítésére ezért elsősorban a gyarmati területek kínálkoztak. Franciaország ekkorra a világ második legnagyobb gyarmatbirodalmát mondhatta magáénak. Kiterjedt afrikai és ázsiai birtokai mellett Óceániában, Kínában és még Dél-Amerikában is rendelkezett különböző jogállású területekkel, érdekeltségekkel. Az anyaország a mind földrajzi adottságait, népességi viszonyait tekintve rendkívül sokszínű birtokoknak jobbra csak az anyagi erőforrásait aknáztta ki, tömeges munkaerő-beáramlásról alig beszélhetünk.⁵ Mindez nem jelentette azonban azt, hogy a Köztársaság ne tett volna lépéseket a helyi munkaerő felhasználására, csakhogy ez addig szinte kizárólag az adott területeken valósult meg. Egy fontos kivétellel. A hadsereg kötelékében már a háború kitörésekor is szolgáltak a gyarmati lakosok: 1914-ben francia zászló alatt szolgáló szenegáli, indokínai, marokói és malgas egységeket is láthattunk.⁶

2. Észak-Afrika: tervek, elvárások és eredmények

Az afrikai, ezen belül az észak-afrikai, francia vagy francia érdekszférának minősülő területek is különböző jogállással bírtak. Algéria lényegében Franciaország részét képezte, élén a főkormányzóval, s területe ugyanolyan

megyékre oszlott, mint az anyaorszáágé. Tunéziában, mint francia protektorátusban, a francia állandó képviselő volt a kapocs az anyaországgal, míg az állam névleges feje a tuniszi bej volt. Marokkóban, mely szintén protektorátus volt, ugyanígy francia állandó képviselő működött, az államfő pedig a marokkói szultán volt.⁷ Ez azt jelentette, hogy a két utóbbi országban nem francia állampolgárokról, hanem a marokkói szultán és a tuniszi bej alattvalóiról beszélhetünk, míg az algériaiak esetében a helyzet sokkal bonyolultabb volt. Algéria ugyanis 1830, az algíri bej vesztése után francia gyarmat, majd az 1848-as alkotmány óta Franciaország része volt. Nem francia (arab, berber és zsidó) lakói francia alattvalóként mégsem minősültek teljes jogú francia állampolgárnak. Helyzetüket 1830-tól több jogforrás is szabályozta. Az első világháború időszakában a lakosság többségét kitevő muzulmán vallású arabok és berberek egyfajta „muzulmán bennszülött” státuszban éltek, azzal, hogy megvolt az elvi lehetőségük a teljes jogú francia állampolgárság megszerzésére. Mint-hogy ehhez egyrészt muzulmán státuszukról való lemondásra, másrészt hosszadalmas, a teljes francia állampolgárság megszerzését egyáltalán nem támogató közegben való eljárásra volt szükség, a kérdéses időszakokra a francia állampolgárságot megszerzett algériai muzulmánok száma elenyésző maradt, s a legtöbbjük katona, hivatalnok vagy a katolikus vallást felvevőként a teljes kulturális kiválást választó személy volt.⁸ Így összességében elmondható, hogy a munkaerő-toborzás szempontjából számításba jövő észak-afrikai muzulmán lakosság nem élvezhette a francia állampolgársághoz kapcsolódó előnyöket.

A háború első szakaszában a (gyarmati) munkaerő-toborzás teljes központosítása még nem történt meg. A háborús felkészülés jegyében azonban már 1914 nyaratól, az utazási engedélyek eltörlésével könnyebbé vált az algériaiak beutazása az európai francia területekre, ami kedvező volt a munkaadóknak. Ekkor az országba utazó algériai munkavállalók jellemzően saját erőből, vagy majdani munkaadójuk által szervezett módon keltek át a Földközi-tengeren.⁹ Ezt követően nem sokkal viszont már megkezdődtek a kormány által szervezett és ellenőrzött munkaerő-toborzó lépések.

Párizs ennek során külön kezelte az európai és a nem európai munkaerőt, ezért pedig külön szervezet jött létre az európai és a nem európai munkások toborzására.¹⁰ A gyarmati területeket érintő toborzás központi szerveként az 1916. január 1-jével a Hadügyminisztérium alárendeltségébe került *Service de l'Organisation des Travailleurs Coloniaux* (SOTC, Gyarmati Munkások Szervezetének Szolgálat) működött, melynek elsődleges feladata gyarmati munkaerő franciaországi ügyeinek vitele, míg a Gyarmatiügyi Minisztérium koordinálta az egyes gyarmati és függő területen végzett toborzást. E szereplők mellett természetesen a társminisztériumok és számtalan bizottság, köztük a tekintélyes *Commission interministérielle permanente de l'immigration* (Bevándorlásügyi tárcaközi állandó bizottság) is foglalkozott a gyarmati munkaerő toborzásával, illetve irányításával.¹¹

Az intenzívebbé váló lépések jegyében a SOTC 1916. március 8-án kelt levelében kereste meg Franciaország

észak-afrikai képviselőit (az algériai kormányzót, a rabati és a tuniszi állandó képviselőit) az észak-afrikai munkások toborzása tárgyában.¹² Mivel az észak-afrikai területeken tekintettel kellett lenni a helyi francia gazdasági érdekekre, vagyis nem lett volna elfogadható, hogy a toborzás nyomán alapjaiban rendüljön meg a helyi gazdaság, vagy hogy a francia tulajdonosokat a szükségesnél jobban megterhelje az akció – ellentétben az európai munkás-toborzással –, az észak-afrikai területeken magánvállalkozás a továbbiakban már nem végezhető toborzást. Ettől kezdve ennek folyamata igen szabályozott, s a katonai eljárásra több ponton emlékeztető volt, melynek vezérelve az elkülönítés és az ellenőrzés biztosítása volt. A 35 évesnél idősebb, de a munkavégzéshez persze nem túl idős, egészségügyi vizsgálaton átesett jelentkezőket behajózták, majd átmenetileg a marseille-i *Dépôt des Travailleurs Coloniaux*-ban helyezték el (Gyarmati Munkások Elosztóhelye). Franciaországban ez volt a gyarmati munkaerő egyetlen elosztóközpontja, itt történt az érkezők regisztrációja, itt kapták a franciaországi munkavégzésükhöz szükséges dokumentumokat, majd pedig itt osztották be őket a különböző munkahelyekre.

Az egyes munkaadók közvetlenül az SOTC-tól igényelhették a munkaerőt: legalább 25 munkást kellett egy-egy alkalommal felvenniük, rendelkezniük kellett minden szükséges feltétellel a fogadásukhoz, azaz szállással, konyhával és egyéb helyiségekkel. A hadi megrendeléseket teljesítő üzemeknek továbbá tájékoztatniuk kellett az SOTC-t arról is, hogy mely állami szervezet megrendelését teljesítik, a munkaadók ezek után a központ által előkészített, egységes szerződést kötötték meg az észak-afrikai munkásokkal.¹³

A háborús időkben nemcsak az ipari, hanem a mezőgazdasági szektor is munkaerőhiánytól szenvedett. A háborút megelőző évtizedekben kialakult csatornákon főképp olasz és spanyol munkások érkeztek. Ugyan erre – főképp a spanyol munkások esetében – továbbra is volt mód, de a háborús helyzet miatt előállt munkaerőhiány sokkal nagyobb volt annál, hogy azt a megszokott módon kezelni lehessen. Így pedig kiderült, hogy a gyarmati munkaerőre itt is szükség lesz, vagyis hogy összességében még több gyarmati munkás beutaztatására van szükség, így a gyarmati munkaerővel foglalkozó tárcaközi bizottság javaslatára született az a döntés, még 1916 tavaszán, hogy a toborzott munkaerő egy része a mezőgazdaságban kaphat munkát. Az ágazati szervezeteknek az egyes megyék prefektusaihoz kellett benyújtaniuk az igényeiket, akik aztán azt továbbították az illetékes minisztériumba.¹⁴

Az észak-afrikai munkások érkezése – minden előzetes egyeztetés és tervezés ellenére – mintha felkészületlenül érte volna a francia hatóságokat, így néhány lényeges vagy érzékenyebb kérdés csak a toborzási folyamat közben került a döntéshozók asztalára. Az 1916 tavaszán már nagyobb számban várt partraszállók kapcsán a hadügyminiszter például felvetette az ellenőrzés kérdését. Sőt, ezen túl, olyan szervezet létrehozásának tervével állt elő, melynek célja túlmutat a pusztán adminisztratív kontrollt érintő ügyeken, hanem már egyfajta integrációs tanácsadói szerepkört feltételez.¹⁵

Az ellenőrzés rendszere végül kiépült, és a munkások nemcsak az üzemekben, hanem a munkahelyen kívül is szoros felügyelet alá kerültek: a katonai rendfokozatoknak megfelelően, ezért erősen hierarchizált beosztásban dolgozó, TC (*Travailleur Coloniaux*) rövidítést feltüntető karszalagot viselő, többnyire leszerelt, lehetőleg gyarmati tapasztalatokkal rendelkező katonákból, gyarmati tisztviselőkből álló civil ügynökök alapvetően a gyarmati munkások munkahelyen kívüli tevékenységéért voltak felelősek.¹⁶

Az észak-afrikai munkások toborzására vonatkozó rendelkezések közül az algériaiakra kiadott rendelet mutatja leginkább a rendszer katonai jellegét. A munkaerő felvételére önkéntes jelentkezés vagy sorozás útján kerülhetett sor úgy, hogy ebben a katonaköteles korosztályok nem vehettek részt. A munkaszerződés részleteit, beleértve a (képzettségtől függően meghatározott) munkabért is, a fegyelmi szabályokat, az algériai fő kormányzó meghallgatása után a hadügyminiszter a munkaügyi miniszterrel közösen határozta meg.¹⁷ Párizsban havi szintre lebontva meghatározták a keretszámokat, melyeket – legalábbis Algériában – elsősorban önkéntes jelentkezőkkel kívántak teljesíteni. Ha az így jelentkezők száma nem volt elegendő, akkor jött a sorozás. A kisebb gyűjtőközpontokba irányított munkásokat egy tiszt, két altiszt és két katona kíséretében összeállított 200 fős csoportokat Algír, Orán és Philippeville, a mai Skikda kikötőjében hajózták be, a cél pedig Marseille volt. Az egy régióból származó munkásokat lehetőség szerint egy csoportba kellett beosztani egész szolgálati idejük alatt.¹⁸

A toborzást illetően hasonló megoldást látunk a protektorátusi státuszban lévő területeken is: a munkaerő-igények kielégítését megkönnyítendő a tuniszi bej például 1917-ben rendeletben tette lehetővé azoknak a kényszer-toborzását, akik nem feleltek meg a katonai szolgálat teljesítéséhez előírt követelményeknek, vagy akik szolgálatára a hadsereg létszámon felülként nem tartott igényt.¹⁹

Ugyan a munkafeltételekre aprólékosan részletes szabályok vonatkoztak, de a munkások szerződése meglehetősen tömör volt: a háború idejére szóló szerződés egy évre szól, amit kérelmükre 6 hónappal lehetett meghosszabbítani. A mindössze néhány sorból álló szerződés a szerződő félén és a dátumon kívül mindössze egy rövid utalást tartalmazott a gyarmati munkavállalókra vonatkozó utasításra, illetve a katonai beszolgáltatásokról szóló 1877. július 3-i törvényre.²⁰

Az így toborzott személyek státusza sajátos módon kettős volt: harci cselekményekben nem kellett részt venniük, ebből a szempontból polgári személynek, fegyelmi viszonyaikat illetően, a betegséghez vagy munkahelyi balesethez kapcsolódó ellátás és nyugdíj szempontjából viszont katonai személynek minősültek. A toborzás alkalmával egyszeri díjat, majd pedig Franciaország európai területein végzett munka időtartama alatt napidíjat kaptak, majd a szerződés lejártakor ismét egyszeri díjat kaptak. Az algériai munkásokra vonatkozó utasítás szerint egyenlő munkafeltételekkel számolhattak a francia munkásokkal, vagyis ugyanabban a munkakörben ugyanolyan fizetést kellett kapniuk, mint európai társaiknak. Ruha- és étkezé-

si ellátmányt kaptak, szállásuk közös volt, ellátmányuk a francia katonai ellátmány volt, mint ahogy szállásukat is alapvetően katonai épületekben rendezték be.²¹ Minden, akkor hatályos munkavédelmi rendelkezés rájuk is érvényes volt, ezen felül pedig orvosi ellátásban is részesültek. A munkaerő-toborzási és a munkaszervezési rendszer katonai jellegét mi sem mutatja jobban, mint hogy az utasítás szerint mind az önkéntes, mind a sorozott munkaerőre az 1877. július 3-i törvény rendelkezései vonatkoztak abban az esetben, ha a munkás a számára kijelölt munkahelyet a szerződés lejárta előtt elhagyná.²² A háború előrehaladtával a gyarmati munkásokra vonatkozó fegyelmi szabályokat az SOTC vezetése egységesítette. A fizetéscsökkenést jelentő következményekkel, illetve a katonai fegyelmi szabályok alá tartozó munkásoknak munkaidőn túli elzárásbüntetéssel az észak-afrikai munkásokon kívül az indonéz és malgas munkásoknak is számolniuk kellett.²³

3. Tapasztalatok és nehézségek

A toborzás, illetve gyarmati munkaerő fogadásának előkészítése során Párizs igyekezett mérlegelni az akció várható hatásait és sikerét esetlegesen befolyásoló körülményeket. Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, hogy noha ekkorra már komoly múltja volt a gyarmatbirodalomnak, a francia lakosság legnagyobb része a mindennapokban nemigen került kapcsolatba a birodalom nem európai lakosaival. Másik oldalról pedig, a gyarmati munkások tömeges mozgása, franciaországi tapasztalatai pedig hatással lehettek a francia gyarmatokra is.²⁴ Végül mivel közvetlen hatása lehetett a termelésre, a kulturális különbségek áthidalása céljából az SOTC összefoglalót készített, melyben felhívta a munkaadók figyelmét az idegen munkaerővel való figyelmes bánásmód fontosságára. Kiemelte, hogy a külföldi, illetve gyarmati toborzást leginkább a már Franciaországban dolgozóktól érkező információk tudják befolyásolni, így egyáltalán nem közömbös, hogy a munkaadók igyekeznek-e tekintettel lenni a különböző kulturális igényekre. Éppen a katonai érdekek miatt ezt, illetve a munkakörülményeket ellenőrizték.²⁵

1916 őszén a munkaadók számára már részletes összefoglaló is készült az észak-afrikai idegen munkásokról, mely az egyes területekről érkezett munkások közötti különbségekre hívta fel a munkaadók figyelmét, igyekezve a lényegesnek tekintett, munkavégzést is érinthető jellemzőket kiemelni, illetve a munkakörülményeket érintő intézkedéseket megjelölni. Ilyen volt az egyes – arab, berber és kabil, valamint a marokkói és az algériai – csoportok elkülönítésének kérdése, a hagyományos észak-afrikai étkezés, a vallásgyakorlás és a szórakozás lehetőségeinek biztosítása. Ismételten fel kellett hívni a munkaadók figyelmét a disznóhús- és alkoholfogyasztás tilalmára is, arra, hogy ez utóbbi ellen a legjobban bevált módszernek az arab kávézók, azaz a *café maure*-ok berendezése látszik.²⁶

Minden kormányzati óvatosság és erőfeszítés dacára sem volt zökkenőmentes az észak-afrikai munkások franciaországi beilleszkedése. A szokatlan munkakörnyezet,

a képzettség hiánya, az eltérő nyelvi közeg és az egyéb kulturális különbségek miatt az észak-afrikai munkások számtalan, alig leküzdhető nehézséggel találták szemben magukat. A sorozott munkások közül többen szerződésük lejártá előtt haza kívántak térni, többen szökéssel próbálkoztak, és végül szép számmal voltak olyanok is, akik különféle fegyelmi vétséggel próbálkoztak, abban bízva, hátha feletteseik hazaküldik őket. Az algériai fő-kormányzó tájékoztatása szerint a hazatérő munkások azt terjesztették otthon, hogy sokan már Marseille-ben, néhány órával érkezésüket követően megszöktek, vagy a hadianyaggyárakból távoztak minden engedély vagy bejelentés nélkül. Azt pedig, hogy valójában mekkora szükség is volt az idegen munkásokra, mi sem jellemezte jobban, mint az az általánosan elterjedt vélemény, hogy nincs olyan szabálytalanság, ami a munkavállaló hazaküldéséhez vezethetett volna.²⁷ Már az észak-afrikai toborzási körzetekben is kézzelfoghatóvá vált a feszültség: a Franciaországból érkező, elsősorban a nem megfelelő munkakörülményekről szóló hírek, a fizetéssel kapcsolatos kifogások miatt a helyi lakosság egyre kevesebb hajlandóságot mutatott a bizonytalanba való utazásra. Ahogy pedig az önkéntes toborzást több körzetben – elsősorban Algériában – felváltotta a kötelező, katonai jellegű szolgálat, néhány régióban zavargások törtek ki.²⁸

A hazai és a gyarmati munkások közötti feszültség is egyre aggasztóbbá vált. A francia szakszervezetek nem nézték jó szemmel a gyarmati munkaerő beáramlását. A szinte katonai viszonyok között élő munkások franciaországi jelenléte felvetette az érdekvérvényesítési lehetőségek szűkülését, hiszen a szakszervezeti tagsággal szükségképpen nem rendelkező munkások a sztrájkok eredményességét veszélyeztették, illetve ezen kívül attól is tartani lehetett, hogy jelenlétük a bérek alakulását is kedvezőtlenül befolyásolja. Eközben a háború egyre inkább érezte hatását: 1916 második felévére már beköszöntött a háborús infláció, ami széles tömegek számára okozott mindennapi megélhetési problémákat. Az 1916–1917 fordulójára kritikussá váló helyzetben az idegen, gyarmati munkások jelenléte éppen ezért összességében sokkal érzékenyebb kérdéssé vált, mint az korábban várható volt.²⁹

A gyarmati munkásokat a kormány ettől függetlenül már a kezdetektől igyekezett elkülöníteni. Nem pusztán arról volt szó, hogy a munkások zökkenőmentes beilleszkedését elősegítő környezetet kívántak teremteni, s csupán ezért került volna sor a számukra berendezett kávézók és kávéházak létesítésére. Kormányzati körökben a francia lakosság és a gyarmati munkaerő közötti, különösen a francia nők és a gyarmatokról érkező férfiak közötti kapcsolatok létrejötte számított kerülendőnek. Az ellenőrzés minél teljesebb eszközeinek megteremtése mellett ez a törekvés is magyarázza a gyarmati munkások franciaországi környezetének kialakítását. Ez természetesleg leginkább az elhelyezést érintette, így a városközponttól minél távolabb elhelyezett barakkok vagy félreeső, általában igen elhanyagolt negyedek állhattak az észak-afrikai munkások rendelkezésére.³⁰

Az így elszállásolt munkások azonban a munkahe-lyükön természetesen mégsem tudták elkerülni az érint-

kezést a francia munkásokkal, s ez pedig komoly össze-ütközésekhez, erőszakos konfliktusokhoz vezetett. Ennek oka legfőképpen az volt, hogy 1917-től már komolyabb sztrájkokra is sor került, melyben elsősorban a francia, kisebb részben spanyol munkások vettek részt. Mint-hogy a gyarmatokról érkező munkások nem voltak hajlandóak csatlakozni, s nem is csatlakozhattak a sztrájkok-hoz, továbbá, hogy felmerült a munkások körében, hogy a gyarmati munkaerő toborzására valójában azért került sor, hogy a felszabaduló francia munkásokat be lehessen sorozni a hadseregbe, csak növelte a velük szemben táplált ellenszenvet.³¹ Ez a növekvő feszültség a szóbeli inzultusokban, elszigetelt, néhány fős verekedésekben, támadásokban, illetve zavargásokban csapódott le. A legsúlyosabbakat, mint amilyenek például Le Havre-ban vagy Dijonban törtek ki, komolyabb rendőri vagy egyenesen katonai erőknek kellett megfékezniük.³² Mivel az Európán kívülről érkezett munkások között abszolút többséget alkottak az észak-afrikaiak, az ország minden területén dolgoztak a háború alatt, így nem meglepő, hogy az ilyen típusú konfliktusok rendszeres résztvevőivé váltak.

4. Mérleg

Franciaország a gyarmati munkaerő nélkül aligha tudta volna biztosítani a háborús erőfeszítésekhez kapcsolódó ipari termelést, és sejthető az is, hogy nélkülük a mező-gazdaság is óriási gondokkal számolhatott volna. A kormány átmeneti megoldásnak tartotta, s nem kívánta tartóssá tenni a gyarmati munkások franciaországi jelenlétét, az érdekeltek is azzal számoltak – ahogy a vonatkozó rendelkezésekből kiolvasható is volt –, hogy szerződésük lejártakor vagy a háború végével hazatérhetnek.³³ Ennek több oka is volt. Jelenlétüket a döntéshozók a vegyes – főleg a francia nők és idegen férfiak közötti – kapcsolatok, házasságok létrejötte, illetve a munkaerőpiac várható alakulása, vagyis a várható tömeges leszerelés miatt sem tartották kívánatosnak, míg a szakszervezetek a jelenséget természetesen elsősorban a verseny, azaz a munkabérek alakulása miatt látták nemkívánatosnak.³⁴ A háború befejeződését követően meg is kezdődtek a tömeges hazaszállítások, az elkezdődő leszerelés miatt rövid ideig úgy tűnt, Franciaországnak már valóban nincs szüksége az idegen munkaerőre, még kevésbé a nem európaiakra.³⁵ A háború alatt érkezett mintegy 130 000 észak-afrikai munkásból 1919 őszén már csak nagyjából 13 000, majd az év végén 7 000 tartózkodott Franciaországban.³⁶ Nem sokkal később mégis világossá vált, hogy az ország újjáépítése sem lehetséges idegen munkások nélkül, így a háború alatt is újra meg újra megfogalmazott preferenciák alapján, illetve a háború utáni politikai helyzetnek és céloknak is megfelelően, vagyis, hogy a bevándorlási politikában is érvényesíteni lehet a szövetségi viszonyokat, kezdődött meg a kétoldalú munkaerő-bevándorlási egyezmények megkötése egyes európai államokkal.

Ami talán ennél is lényegesebb, hogy a háború időszaka rákényszerítette Franciaországot a tervszerű, központi munkaerő-gazdálkodásra, ami magában foglalta a külföldi

munkaerő toborzását, az idegen munkaerő korábbinál hatékonyabb ellenőrzését éppúgy, mint az integrációs kérdések átgondolását is. Az ipari termelés biztosítása katonai kérdéssé is vált, ezért a katonai tervezés tárgyát képezték az erre vonatkozó – a munkaerő biztosítását érintő – intézkedések is. Így annak ellenére, hogy az idegen munkaerő toborzását a háború után jórészt magántársaságok folytatták, az ellenőrzés eszközeként a gyarmati és idegen munkások számára 1917-ben bevezetett személyi igazolvány továbbra is rendelkezésre állt.

Végezetül pedig fontos megemlíteni, hogy a világháborút követően, az új nemzetközi rendszer kialakítása során Franciaország meghatározó szerepet kívánt játszani, s en-

nek részévé vált a munkaerő-migrációt érintő keretek kidolgozása is. Nemzetközi konferenciák, egyeztetések sora adott keretet a francia aktivitásnak, amit a távlatos ideák és célok mellett az 1920-as évek gazdasági fellendülése is fűtött. Ebben is hasznosnak bizonyultak a francia háborús tapasztalatok, különösen, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet vezetője (ILO) az az Albert Thomas lett, aki a Viviani-kormány helyettes államtitkáraként, majd a Briand-kormány miniszterként alaposan megismerte a hadi- s ezzel együtt a munkaerő-gazdálkodás területét, illetve közvetlenül részt is vett az idegen munkaerő toborzását és munkavégzését érintő ügyekben.³⁷ Ez pedig a háború alatti tapasztalatok szélesebb körű felhasználását tette lehetővé.

PÁLVÖLGYI, BALÁZS

Café maure. Nordafrikanische Arbeiter in Frankreich während des Ersten Weltkriegs

(Zusammenfassung)

Der Ausbruch des Ersten Weltkriegs zog auch in der französischen Einwanderungspolitik eine scharfe Grenze. In den langwierigen Kämpfen war es besonders wichtig, die Kontinuität der industriellen Produktion im Dienste der Armee zu organisieren. Wehrpflichtige Soldaten fehlten zunehmend nicht nur in der Industrieproduktion, die direkt den Kriegsanstrengungen diente, sondern auch in der Landwirtschaft.

Was den Ersatz der Arbeitskräfte anbelangt, so konzentrierte sich die Regierung zunächst auf den Einsatz der verfügbaren freien Arbeitskräfte, d. h. der Arbeitslosen, aber es wurde deutlich, dass dies nicht ausreichte, um den Bedarf der Kriegsindustrie zu decken, und dass nur die Anwerbung zusätzlicher ausländischer Arbeitskräfte die Situation lösen konnte. Paris unternahm zwar Schritte zur Anwerbung zusätzlicher europäischer Arbeitskräfte, aber die Kriegsbedingungen hatten die Kanäle merklich verengt.

Die Kolonialgebiete waren daher die wichtigste Quelle für zusätzliche Arbeitskräfte. Die Rekrutierung aus den französischen Kolonien, einschließlich Nordafrika, begann im Frühjahr 1916, und bald liefen Schiffe den Hafen von Marseille an. Die Regierung unternahm große Anstrengungen, um eine möglichst reibungslose Integration der Arbeitnehmer in den Arbeitsmarkt zu gewährleisten. Dies war jedoch nicht ohne Schwierigkeiten. Das ungewohnte Arbeitsumfeld, fehlende Qualifikationen, die unterschiedliche Sprache und andere kulturelle Unterschie-

de führten dazu, dass die nordafrikanischen Arbeitnehmer mit einer Vielzahl von Schwierigkeiten konfrontiert waren, die nur schwer zu überwinden waren. Auch die Spannungen zwischen einheimischen und kolonialen Arbeitern wurden immer besorgniserregender.

Die Regierung betrachtete dies als vorübergehende Lösung und wollte die Anwesenheit von Kolonialarbeitern in Frankreich nicht dauerhaft machen. Sie rechneten auch damit, nach Ablauf ihrer Verträge oder bei Kriegsende nach Hause zurückzukehren. Nach dem Ende des Krieges begannen die Massentrückführungen, und für eine kurze Zeit schien es, als ob Frankreich im Zuge der Abrüstung keine ausländischen Arbeitskräfte mehr benötigte, schon gar keine nichteuropäischen. Von den etwa 130 000 nordafrikanischen Arbeitern, die während des Krieges eintrafen, befanden sich im Herbst 1919 nur etwa 13 000 in Frankreich, und 7 000 am Ende des Jahres. Es wurde jedoch bald klar, dass weder die Wiederaufbauarbeiten noch die für den wirtschaftlichen Aufschwung benötigten Arbeitskräfte aus internen Quellen gedeckt werden konnten. Die traditionellen europäischen Einwanderungskanäle wurden wieder geöffnet, aber dieses Mal versuchte Paris, den überschüssigen Bedarf an Arbeitskräften nicht in erster Linie aus den Ressourcen der Kolonien, sondern aus dem mitteleuropäischen Raum zu decken. Die Erfahrung mit dem Einsatz von Kolonialarbeitern wurde jedoch in die französische Migrationspolitik zwischen den beiden Weltkriegen einbezogen.

PÁLVÖLGYI, BALÁZS

Café maure. North African workers in France during the First World War

(Abstract)

The outbreak of the First World War also drew a sharp line in French immigration policy. During the protracted fighting, it was particularly important to organise the continuity of industrial production in the service of the army. Conscripted soldiers were increasingly lacking not

only in industrial production, which directly served the war effort, but also in agriculture.

As for labour replacement, the government initially concentrated on using the available free labour, i.e. the unemployed, but it became clear that this was not enough

to meet the needs of the war industry and that only the recruitment of additional foreign labour could solve the situation. Paris did take steps to recruit additional European labour, but wartime conditions had noticeably narrowed the channels.

The colonial territories were therefore the most important source of additional labour. Recruitment from the French colonies, including North Africa, began in the spring of 1916 and ships soon called at the port of Marseille. The government made great efforts to ensure the smoothest possible integration of workers into the labour market. However, this was not without difficulties. The unfamiliar working environment, lack of qualifications, different language and other cultural differences meant that North African workers faced a variety of difficulties that were difficult to overcome. Tensions between French and colonial workers also became of increasing concern.

The government considered this a temporary solution and did not want to make the presence of colonial workers in France permanent. They also expected to return home when their contracts expired or at the end of the war. After the end of the war, mass repatriations began, and for a short time it seemed that France no longer needed foreign workers, certainly not non-European ones, in the course of disarmament. Of the 130 000 or so North African workers who arrived during the war, only about 13 000 were in France in the autumn of 1919, and 7000 by the end of the year. However, it soon became clear that neither the reconstruction work nor the labour needed for economic recovery could be met from internal sources. The traditional European immigration channels were reopened, but this time Paris sought to meet the surplus labour needs not primarily from the resources of the colonies, but from Central Europe. However, the experience of using colonial workers was incorporated into French migration policy between the two world wars.

Jegyzetek

- ¹ BEAUX, Jean-Pierre: 1914: une France démographiquement affaiblie. *Population & Avenir*. 2014. 2. sz. 14–16. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/popav.717.0014>.
- ² KESZTENBAUM, Lionel: Cent ans de démographie de la Grande Guerre: les multiples effets du premier conflit mondial sur les populations. In HAUTECOEUR, Pierre-Cyrille (ed.): *La rupture? La Grande Guerre, l'Europe et le XXe siècle. L'Europe et le XXe siècle: Cycle de journées d'études Les Finances, un ministère en guerre, un ministère dans la guerre*. Paris, 2021. Institut de la gestion publique et du développement économique, 103–128. p. DOI: [10.4000/books.igpde.15117](https://doi.org/10.4000/books.igpde.15117); PROST, Antoine: Compter les vivants et les morts: l'évaluation des pertes françaises de 1914–1918. *Le Mouvement social*, 2008. 1–3. sz. 58. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/lms.222.0041>.
- ³ PORTE, Rémy: Mobilisation industrielle et guerre totale: 1916, année charnière. *Revue historique des armées* 2006. <https://journals.openedition.org/rha/4072> 4. p.; BONIN, Hubert: La montée en puissance de la machine de guerre industrielle: vers une économie mixte (1914–1919). *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2016. 3. sz. 129. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/gmcc.263.0123>.
- ⁴ BOCK, Fabienne: L'exubérance de l'État en France de 1914 à 1918. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 1984. 3. sz. 49. p. DOI: <https://doi.org/10.2307/3769433>.
- ⁵ CLÉMENT, Alain: L'analyse économique de la question coloniale en France (1870–1914). *Revue d'économie politique*, 2013. 1. sz. 71–72. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/redp.231.0051>.
- ⁶ ANTIER, Chantal: Le recrutement dans l'Empire colonial français, 1914–1918. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2008. 6. sz. 26. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/gmcc.230.0023>.
- ⁷ TATE, H. R.: The French Colonial Empire. *Journal of the Royal African Society*, 1940. 10. sz.; CHARLES-ANDRÉ, Julien: Colons français et Jeunes-Tunisiens (1882–1912). *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 1967. 194–197. sz. 87–150. p. DOI: <https://doi.org/10.3406/outre.1967.1445>.
- ⁸ Algéria területét az 1834. február 24-i királyi rendelet kapcsolta Franciaországhoz. Ezzel elvi síkon az algériai muzulmán és zsidó lakosság francia alattvalóvá vált. Ugyanakkor státuszuk korlátozott maradt, politikai jogokat ez a változás egyáltalán nem biztosított nekik, és az ezt nagyon szűk keretek között megnyitó 1865. júl. 14-i szenátusi rendelkezésekig a teljes francia állampolgárság megszerzésére semmi módjuk sem volt. E jogforrás szerint a teljes francia állampolgárságot megszerezni kívánó algériai muzulmán számára előírta a muzulmán státuszról való lemondást, amely nem a vallásgyakorlásról való le-

mondást jelentette, hanem a francia törvényekkel összeegyeztethetelen öt gyakorlattól való tartózkodást. Ezek a következők: 1) a többnejűség, 2) a djebr joga, vagyis, hogy az apa kiházásíthatja serdületlen gyermekét, 3) a házasság felbontásának jogát a férj szabad döntése alapján, 4) a gyermek törvényességének elismeréséhez fűződő jogok, végül 5) az öröklésben a férfiak elsőbbségének jogát.

A világháború kitöréséig státuszuk tartalmát illetően több változás is történt, Franciaországhoz való kapcsolódásuk is több ponton módosult. 1866-tól az algériai muzulmánok már felvételt nyerhettek a hadseregbe és bizonyos hivatali állásokat is betölthettek, de a helyi lakosság valódi integrációját célzó lépések – köztük a francia állampolgárságot biztosító 1870. évi rendelet (*Décret qui déclare citoyen français les Israélites indigènes de l'Algérie No. 136*) – lényegében csak a zsidó vallásúakra vonatkoztak. Ennek szellemében az 1889. évi állampolgársági törvény – az algériai képviselők javaslatára – nem is vonatkozott az algériai „muzulmán bennszülöttekre”. Ezzel párhuzamosan több tervezet és törvényjavaslat született számukra a francia állampolgárság (fokozatos) biztosítása érdekében. Mint-hogy ezek rendre elakadtak a törvényhozásban, az érintettek továbbra is az 1865. évi rendelkezések, illetve az ezt némiképp módosító 1870. október 24-i 137. sz. rendelet (*Décret sur la naturalisation des indigènes musulmans et des étrangers résidant en Algérie*, ún. Crémieux-rendelet) szerint szerezhetek teljes francia állampolgárságot. CLAVEL, Eugène: *Droit musulman. Du statut personnel et des successions*. Paris, 1895. L. Larose Éd. 27–38. p.; SAMBRON, Diane: L'évolution du statut juridique de la femme musulmane à l'époque coloniale. *Histoire de la justice*, 2005. 1. sz. 129. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/rhj.016.0123>; WEIL, Patrick: Le statut des musulmans en Algérie coloniale. Une nationalité française dénaturée. *Histoire de la justice*, 2005. 1. sz. 93–109. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/rhj.016.0093>; LARCHER, Silyane: L'égalité divisée. La race au cœur de la ségrégation juridique entre citoyens de la métropole et citoyens des „vieilles colonies” après 1848. *Le mouvement social*, 2015. 7–9. sz. 137–158. p.; DURAND, Bernard: Originalité et exemplarité de la justice en Algérie (de la conquête à la seconde guerre mondiale). *Histoire de la justice*, 2005. 1. sz. 45–74. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/rhj.016.0045>; HASSETT, Dónal: Defining Imperial Citizenship in the Shadow of World War I: Equality and Difference in the Debates around Post-War Colonial Reform in Algeria. In BARRY, Gearóid – DAL LAGO, Enrico – HEALY, Róisín (eds.): *Small Nations and Colonial Peripheries in World War I*. Leiden–Boston, 2016. Brill. 263–280. p. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004310018_017.

- ⁹ DORNEL, Laurent: La Grande Guerre et les migrations: les travailleurs étrangers, coloniaux et chinois en France. Enjeux d'une recherche en cours. 2013. <https://shs.hal.science/halshs-00850981>. 15. p.
- ¹⁰ A toborzással kapcsolatos feladatok a munkaerő származási terület (európai, illetve nem európai) szerinti megkülönböztetésén alapuló megosztása nem pusztán a racionális ügyelosztást tükrözte. Ennél lényegesen nagyobb különbségek láthatók a két nagy csoport helyzetét illetően. Az ugyan általánosan elmondható volt, hogy mind a toborzás, mind a munkaerő kezelésének módja, a munkások elhelyezése, ellenőrzése, a rájuk vonatkozó fegyelmi szabályok közelebb kerültek a katonákra vonatkozó keretekhez, de a gyarmati munkások összességében sokkal szabályozottabb környezetbe kerültek. PEREIRA, Victor: Trier et inspecter les travailleurs étrangers: les dépôts de travailleurs portugais dans le Pays basque de 1916 à 1940. In DORNEL, Laurent (ed.): *Passages et Frontières en Aquitaine. Expériences migratoires et lieux de transit*. Pau, 2018. Presses Universitaires de Pau et des Pays de l'Adour, 103–122. p.
- ¹¹ Ami pedig az európai munkaerőt illeti, a területet a Munkaügyi, a Mezőgazdasági, a Hadügyi-, a Fegyverkezéstudományi és a Beltűgyminisztérium éppúgy magáénak tekintette, mint a számtalan fent már részben említett bizottság. VIET, Vincent: La politique de la main-d'œuvre et les travailleurs étrangers et coloniaux entre 1914 et 1950. *Hommes et Migrations*, 2006. 9–10. sz. 14. p. DOI: <https://doi.org/10.3406/homig.2006.4505>; DORNEL, Laurent: L'appel à la main-d'œuvre étrangère et coloniale pendant la Grande Guerre. *Migrations Société*, 2014. 6. sz. 3. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/migra.156.0051>.
- ¹² SOTC, Direction des Troupes Coloniales, Le Général Directeur des Troupes Coloniales à M. le Résident Général de la République à Tunis (le 8 mars 1916). FR MAE 11ACN/140.
- ¹³ Note sur le recrutement de la main-d'œuvre coloniale et étrangère. A Monsieur le Résident Général de la République à Tunis, le 8 mars 1916. FR MAE 11ACN/140.
- ¹⁴ Note sur le recrutement de la main-d'œuvre coloniale et étrangère (s.d.). FR MAE 11ACN/140.
- ¹⁵ Contrôle des travailleurs indigènes (30 mars 1916), Instruction pour le service du contrôle des travailleurs coloniaux en France. FR MAE 11ACN/140.
- ¹⁶ Instruction relative à la création d'un corps civil d'agents d'administration pour le cadre des groupements des travailleurs coloniaux, le 9 février 1916. FR MAE 11ACN/140.
- ¹⁷ Décret relatif au recrutement de travailleurs indigènes en Algérie (14 sept. 1916). *Journal Officiel* du 17 sept. 1916.
- ¹⁸ Instruction interministérielle pour l'application du décret du 14 septembre 1916 relatif au recrutement de travailleurs indigènes en Algérie (14 sept. 1916). *Journal Officiel* du 17 sept. 1916.
- ¹⁹ M. Alapetit, Résident général de la République française à Tunis à M. Briand, Président du Conseil, Ministre des Affaires Étrangères. Tunis, le 3 février 1917. FR MAE 11ACN/140.
- ²⁰ Loi du 3 juillet 1877 relative aux réquisitions militaires. A két példányban, analfabéták esetében kézjegyként újjlenyomattal ellátott dokumentum részét képezte a toborzási jutalom első részének átvételét igazoló nyilatkozat, illetve ilyen esetben a két tanú aláírása.
- ²¹ Ministère de la guerre, Instruction relative à l'application du règlement du 12 février 1916 fixant les conditions d'engagement et les obligations des ouvriers indigènes employés pour les besoins de la défense nationale, le 12 février 1916. Annexe No. 5.
- ²² Instruction interministérielle pour l'application du décret du 14 septembre 1916 relatif au recrutement de travailleurs indigènes en Algérie.
- ²³ Circulaire 10788 5/8 Sanctions disciplinaires, le 9 mai 1917, Annexe No. 7. *Règlement du 30 mai 1918 sur l'organisation et administration du Service des Travailleurs Coloniaux*. Paris, 1918. Henri Charles-Lavauzelle.
- ²⁴ Éppen ezért nem véletlen, hogy Párizs igyekezett informálni a francia gyarmati szerveket a munkások sorsáról, beilleszkedéséről is. Az SOTC ezért a marseille-i Dépôt vezetőjétől várt rendszeres tájékoztatást a gyarmati munkások általános helyzetéről, hangulatáról, mindennapjairól. *Rapport sur la situation matérielle et morale des travailleurs. Le Ministre de la Guerre à Monsieur le Commandant du Dépôt des Travailleurs Coloniaux*. Paris, le 9 Novembre 1916. FR MAE 11ACN/140.
- ²⁵ Instruction pour le Service du contrôle des travailleurs coloniaux en France, le 6 mars 1916. FR MAE 11ACN/140.
- ²⁶ Recommandations relatives à l'emploi de la main-d'œuvre agricole tunisienne. 17 mars 1917. FR MAE 11ACN/140.
- ²⁷ Gouverneur Général Algérie à Ministre Guerre „Direction des Troupes Coloniales”. En communication à Intérieur Paris. 14 mars 1917. FR MAE 11ACN/140.
- ²⁸ GASTAUT, Yvan – YAHI, Naïma – BLANCHARD, Pascal: La Grande Guerre des soldats et travailleurs coloniaux maghrébins. *Migrations Société*, 2014. 6. sz. 131. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/migra.156.0119>.
- ²⁹ SORRIE, Charles: Industrial unrest in France 1917–1918, the Loire and the Isère. *French History*, 2021. 4. sz. 472. p. DOI: <https://doi.org/10.1093/fh/crab045>.
- ³⁰ DORNEL 2014. 58. p.
- ³¹ SORRIE 2021. 486. p.; STOVALL, Tyler: The Color Line behind the Lines: Racial Violence in France during the Great War. *The American Historical Review*, 1998. 3. sz. 768. p. DOI: <https://doi.org/10.2307/2650570>.
- ³² STOVALL 1998. 755. p.; JAGIELSKI, Jean-François: Entre gratitude forcée, rejet et coercion: les travailleurs coloniaux de la grande guerre. *La contemporaine*, 2008. 3. sz. 88. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/mate.091.0014>.
- ³³ Instruction interministérielle pour l'application du décret du 14 septembre 1916 relatif au recrutement de travailleurs indigènes en Algérie. 11. §.
- ³⁴ WEIL, Patrick: *How to be French. Nationality in the Making since 1789*. Durham–London, 2008. Duke University Press. 65. p.
- ³⁵ DORNEL, Laurent: La démobilisation des travailleurs coloniaux et étrangers (1918–1922). *Outre-Mers. Revue d'histoire*, 2018. 2. sz. 84–87. p. DOI: <https://doi.org/10.3917/om.182.0079>.
- ³⁶ STOVALL, Tyler: National Identity and Shifting Imperial Frontiers: Whiteness and the Exclusion of Colonial Labor After World War I. *Representations*, 2003. 1. sz. 58. p. DOI: <https://doi.org/10.1525/rep.2003.84.1.52>; DORNEL 2018. 81. p.
- ³⁷ FINE, Martin: Albert Thomas's Vision of Modernization, 1914–32. *Journal of Contemporary History*, 1977. 3. sz. 545–564. p. DOI: <https://doi.org/10.1177/002200947701200307>.

